

Viktorija Bilyk¹

POLITYKA RELIGIJNA CESARZY PAWŁA I I ALEKSANDRA I W SPRAWIE KOŚCIOŁA GRECKO-UNICKIEGO W POŁUDNIOWO-ZACHODNIM TERYTORIUM IMPERIUM ROSYJSKIEGO

Streszczenie

Artykuł analizuje politykę religijną rosyjskich cesarzy Pawła I i Aleksandra I w sprawie Kościoła grecko-unickiego na Wołyniu, w Kijowie i na Podolu. Stwierdzono, że za panowania tych cesarzy presja na unitów została złagodzona, co przyczyniło się do przywrócenia parafii grecko-unickich i wzrostu liczby parafian tego Kościoła. Pokazano także działania rządu mające na celu usunięcie Kościoła grecko-unickiego z wpływów Kościoła Rzymskokatolickiego.

Słowa kluczowe: Kościół grecko-unicki, Kościół Rzymskokatolicki, Rzeczpospolita Obojga Narodów, Imperium Rosyjskie, „konwersja na prawosławie”

THE RELIGIOUS POLICY OF THE EMPERORS PAUL I AND ALEXANDER I REGARDING THE GRECO-UNIATE CHURCH IN THE SOUTHWESTERN TERRITORY OF THE RUSSIAN EMPIRE

Abstract

The article analyzes the religious policy of the Russian emperors Paul I and Alexander I regarding the Greco-Uniate Church in Volyn, Kyiv and Podil provinces. It was clarified that during the reign of these emperors, the pressure on the Uniates was eased, and it helped to restore the Greco-Uniate parishes and increase the number of parishioners of this Church. Also shown the

¹ Dr Viktorija Bilyk (Викторія Бильк), Wschodnioeuropejski Narodowy Uniwersytet im. Łesi Ukrainki, Łuck, Ukraina (Восточноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, г. Луцьк, Україна); ORCID: 0000-0002-1788-6704, e-mail: bilvik@ukr.net.

government measures aimed at removing the Greek-Uniate Church from the influence of the Roman Catholic Church.

Keywords: Greek-Uniate Church, Roman Catholic Church, Polish-Lithuanian Commonwealth, Russian Empire, “conversion to Orthodoxy”

РЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА ИМПЕРАТОРОВ ПАВЛА I И АЛЕКСАНДРА I ОТНОСИТЕЛЬНО ГРЕКО-УНИАТСКОЙ ЦЕРКВИ В ЮГО-ЗАПАДНОМ КРАЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Резюме

В статье анализируется религиозная политика российских императоров Павла I и Александра I в отношении Греческой униатской церкви на Волыни, Киеве и Подолии. Выяснилось, что во время правления этих императоров давление на униатов ослабло, что способствовало восстановлению греческих униатских приходов и увеличению числа прихожан этой церкви. Показаны также действия правительства, направленные на выведение Греко-униатской церкви из-под влияния Римско-католической церкви.

Ключевые слова: Греко-униатская церковь, Римско-католическая церковь, Речь Посполитая, Российская империя, „обращение в Православие”

Wstęp

Trzy rozbiory Rzeczypospolitej pod koniec XVIII wieku miały decydujący wpływ na rozwój nie tylko polityki europejskiej, ale także spowodowały zmiany w obszarach gospodarczych, społecznych, kulturalnych i innych. Zmiany w życiu religijnym można prześledzić na przykładzie ziem ukraińskich i białoruskich, które po drugim i trzecim rozbiore Rzeczypospolitej zostały włączone do Imperium Rosyjskiego. Rząd rosyjski, regulując status prawny nowo przyległych ziem, stanął w sferze kościelnej przed zjawiskiem dotąd nieznanym – Kościołem grecko-unickim. U władzy ukształtowało się wobec niego negatywne nastawienie jako do potencjalnego zagrożenia i przeszkody w ostatecznym włączeniu nowych ziem do wielkiego imperium. Dlatego w nowo utworzonych zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego cesarzowa Katarzyna II rozpoczęła aktywny proces „przyłączania” grecko-unickich parafian do Kościoła prawosławnego, co w rzeczywistości oznaczało stopniowe usuwanie Kościoła unickiego spod wpływu Kościoła Rzymskokatolickiego, a w konsekwencji zmierzanie do jego likwidacji. Pod koniec XVIII wieku „przyłączanie” do Kościoła prawosławnego unitów na ziemiach białoruskich i ukraińskich miało charakter przymusowy, a dzięki zastosowaniu pomocy karnych oddziałów osiągnęło ogromny sukces².

2 Виктория Бильк, „Царские репрессии относительно грекокатолической Церкви на юго-восточной Речи Посполитой в конце XVIII века (Carskie represje wobec Cerkwi grekokatolickiej na południowo-wschodnich

6 listopada 1796 roku, wraz ze śmiercią cesarzowej Katarzyny II, zaobserwowano namacalne zmiany w polityce „przyłączenia” unitów do prawosławia związane z objęciem rosyjskiego imperatorskiego tronu przez Pawła I, który we wszystkim starał się przeciwstawić własną politykę polityce swojej poprzedniczki. Przede wszystkim przejawiało się to 12 grudnia 1796 roku, gdy wydano dekret o nowym podziale administracyjno-terytorialnym: zamiast namiestnictw utworzono gubernie; namiestników (gubernatorów generalnych) zastąpili gubernatorzy wojskowi, którzy sprawowali pełnię władzy w dwóch, a nawet trzech guberniach³. Po szczegółowym ustaleniu granic utworzono gubernię braclawską, wołyńską i podolską. Później terytorium prowincji braclawskiej zostanie podzielone między guberniami: podolską, kijowską i wołyńską⁴.

1. Polityka religijna cesarza Pawła I

Polityka państwa wobec Kościoła unickiego radykalnie się zmieniła. Warszawski nuncjusz papieski Laurentius Litta został zaproszony na koronację Pawła I, ale Kuria Rzymska zgodziła się na jego wizytę w Petersburgu tylko pod warunkiem, że cesarz przywróci metropolię grecko-unicką i diecezje, zwróci unitom zabrane kościoły i klasztory, a także wyda ustawę o wolności wyznawania wiary katolickiej⁵.

Ponieważ Kościół grecko-unicki w Imperium Rosyjskim podlegał centralnemu organowi administracyjnemu Kościoła Rzymskokatolickiego (Departamentowi Spraw Rzymskokatolickich Kolegium Sędziów Inflant, Estonii i Finlandii, utworzonym zgodnie z dekretem z 26 lutego 1797 r.), unicy znaleźli się w Katolickim Departamencie Ministerstwa Sprawiedliwości, którym kierował metropolita rzymskokatolicki Stanisław Bohusz-Siestrzeńcewicz (Stanislaŭ Bohuš-Siestrancevič)⁶. Ciągła ingerencja Kościoła katolickiego w sprawy Kościoła unickiego doprowadzała do częstych konwersji wewnątrz obu wyznań.

18 marca 1797 roku cesarz wydał manifest *O wolności wyznania, o niewciąganiu w guberniach przyłączonych od Polski osób wyznania grecko-rosyjskiego do katolików, o nieograniczaniu wolności tych, którzy sami z innych wyznań do Kościoła prawosławnego chcą się przyłączyć*⁷. Oświadczył: „Po upewnieniu się, że w niektórych guberniach

rubieżach Rzeczypospolitej w końcu XVIII wieku”, *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie* 26 (2019): 233–248, DOI: 10.18276/skk.2019.26-12.

3 Валентина Шандра, *Генерал-губернаторства в Україні* (Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2005), 49–50.

4 Анатолій Ткачук, „Особливості регіональної політики російського уряду щодо земель українського Правобережжя наприкінці XVIII – на початку XIX ст.”, w: *В’ячеслав Литинський в історії, теорії та практиці українського державотворення. Матеріали міжнар. конф., 26–27 квітня 2007 р.* (Луцьк: Уклад. А.Г. Шваб, 2007), 395.

5 Софрон Мудрий, *Нарис історії Церкви в Україні* (Рим, Львів: Вид-во оо. Василіян, 1995), 123.

6 Степан Рункевич, *История Минской архиепископии (1793–1832)* (Санкт-Петербург, 1893), 386.

7 *Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.)*, т. XXIV: 6 ноября 1796–1798 г. (СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830), № 17 879; tytuł manifestu w oryginale: *О свободе вероисповедания, о непривлечение в присоединенных*

anektowanych z Polski duchowieństwo i władarze ziemscy wyznania rzymskokatolickiego, w złych celach korzystając z danej nam wolności w wyznawaniu wiary, jawnie uciskają duchowieństwo prawosławnego Kościoła grecko-rosyjskiego, nie tylko tajnymi przekonywaniami, ale także siłą odłączają od Kościoła te osoby (...) nawracając ich na wiarę unicką – nakazujemy, aby ci, którzy mieszkają w naszych przyjętych od Polski guberniach, jakiegokolwiek osoby duchowne, władarze ziemscy i innych tytułów osoby wyznające wiarę rzymskokatolicką (...) nie tylko nie nawracali na tę wiarę tajnymi radami i przekonywaniami lub siłą wszelkiego rodzaju naszych lojalnych poddanych, którzy razem z nami tę samą prawosławną grecko-rosyjską wiarę wyznają, ale także nie naruszali wolności tych, którzy według własnego głosu sumienia sami z innych wyznań do Kościoła prawosławnego zechcą przystąpić (...) pod groźbą otrzymania za nieposłuszeństwo wobec danej nam wolności kary według całej surowości prawa⁷⁸.

28 kwietnia 1798 roku wydano jeszcze dwa dekrety cesarskie, które były bardzo ważne dla Kościołów Rzymskokatolickiego i unickiego. Jeden z nich ogłosił utworzenie 6 diecezji rzymskokatolickich w Imperium Rosyjskim (mohylewskiej, wileńskiej, żmudzkiej, łuckiej, kamienieckiej i mińskiej)⁹, a kolejny dekret *W sprawie ustanowienia diecezji unickich, arcybiskupstwa połockiego oraz biskupstwa brzeskiego i łuckiego w regionach przyłączonych do Rosji* utworzył 3 diecezje unickie¹⁰. Arcybiskupstwo połockie, pod przewodnictwem arcybiskupa Herakliusza Lissowskiego, nadal działało na terytorium obwodu brzeskiego. Diecezja brzeska, której przewodniczył biskup Arseniusz Główniewski, obejmowała parafie prowincji mińskiej i litewskiej. Później z niej została wydzielona diecezja wileńska. Z parafii gubernii kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej utworzono diecezję łucką pod przewodnictwem biskupa Stefana Lewińskiego. Jednak unicy nie otrzymali ani metropolity, ani niezależnej administracji kościelnej. Diecezje grecko-unickie nadal podlegały jurysdykcji Katolickiego Departamentu Ministerstwa

от Польши губерниях людей с грекороссийской веры в католическую, о неущемлении свободы тех, которые сами от других исповеданий в Православную церковь присоединиться пожелают.

8 Рункевич, *История Минской архиепископии (1793–1832)*, 373; Oświadczenie cesarza w oryginale: „Убедившись, что в некоторых присоединенных от Польши губерниях духовенство и помещики римского католического исповедания, используя в злых намерениях данную от нас свободу в исповедании веры, явно притесняют священнослужителей Православной греко-российской церкви, и не только тайными убеждениями, а и насилем отлучают от церкви этих людей (...) обращают их в униатство, – мы приказываем, чтобы те, кто проживают в обращенных от Польши губерниях наших различных наименований и чинов духовенство, помещики и другого звания люди, которые исповедуют римско-католическую веру (...) не только не обращали в эту веру тайными советами и убеждениями или насилем всякого рода верноподанных наших, что одну с нами православную, греко-российскую веру исповедуют, но и не ущемляли свободы тех, которые по добровольному призыву совести сами от других исповеданий к Православной церкви присоединиться пожелают (...) под возможной [угрозой] за непослушание этой нашей свободы наказание по всей строгости законов”.

9 Рункевич, *История Минской архиепископии (1793–1832)*, 385.

10 *Полное собрание законов Российской империи*, т. XXV: 1798–1799 гг., № 18 503; tytuł dekretu w oryginale: *Об установлении в присоединенных к России областях униатских епархий, архиепископства Полоцкого, и епископств Брестского и Луцкого.*

Sprawiedliwości, kierowanego przez metropolitę rzymskokatolickiego Stanisława Bohusza-Sięstrzeńcewicza¹¹.

W dekrete z 3 listopada 1798 roku dotyczącym zarządzania Kościołem katolickim unii zostali zdefiniowani jako katolicy odrębnego obrządku¹². Paweł I rozpatrywał Kościół grecko-unicki jako pośredni etap pomiędzy Kościołem Rzymskokatolickim a Kościołem prawosławnym. O unii wyrażał się, że „to nie jest ani ryba, ani mięso”, że należy być albo prawosławnym, albo katolikiem. Prawosławni odbierali te słowa na swoją korzyść. Polacy natomiast tłumaczyli je na swój sposób, mówiąc, że sam rząd rosyjski chce, aby unii byli katolikami¹³.

Polityka kościelna Pawła I przyczyniła się do tego, że za jego panowania proces konwersji unitów na prawosławie zwolnił. Intensywnie odbywał się tylko w 3 powiatach gubernii wołyńskiej: łuckim, włodzimiersko-wołyńskim i kowelskim, gdzie znajdowało się najwięcej parafii unickich. W tym czasie 102 parafie i 39 tys. parafian przeszło tu na prawosławie¹⁴. Zostali włączeni do diecezji prawosławnej w Żytomierzu, która w tym czasie liczyła już 1076 parafii. Organizacja podziału kościelno-administracyjnego Kościoła prawosławnego zakończyła się w 1799 roku. W dekrete z 4 sierpnia 1799 roku napisano, że granice diecezji prawosławnych powinny pokrywać się z granicami administracyjnymi guberni i powinny nosić tę samą nazwę, co gubernie¹⁵. Żytomierska diecezja prawosławna, obejmująca gubernię wołyńską, została przemianowana na diecezję wołyńską. Dekretem z 16 października 1799 roku biskup diecezji wołyńskiej Warłaam (Grigorij Stiepanowicz Szyszacki), który był wikariuszem diecezji mińskiej, został ogłoszony samodzielny biskupem w związku z dużą liczbą kościołów prawosławnych w wołyńskiej gubernii¹⁶.

Jednym z ostatnich dekretów dotyczących Kościoła grecko-unickiego, wydanym za życia cesarza Pawła I, był dekret Świętego Synodu z 1 lutego 1800 roku. *W sprawie zakazu powrotu do unii ludzi przyłączonych do wiary prawosławnej i o niestwarzaniu przeszkód unitom w przyłączaniu się do niej*¹⁷. Publikacja tego dekretu była uzasadniona przypadkami nawracania na unię, które miały miejsce w gubernii wołyńskiej. Na przykład mieszkańcy miasta Owrucz i okolicznych wsi, którzy byli parafianami kościoła pw. św. Mikołaja w Owruczu, poprosili byłego członka konsystorza grecko-unickiego,

11 Edward Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku ze względu na przyczyny jego upadku*, cz. 1 (Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa Druk. Piotra Laskawera, 1906), 13; Edward Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku ze względu na przyczyny jego upadku*, cz. 2 (Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa Druk. Piotra Laskawera, 1906), 13.

12 *Полное собрание законов Российской империи*, t. XXV: 1798–1799 гг., № 22659.

13 Рункевич, *История Минской архиепископии (1793–1832)*, 391.

14 Рункевич, *История Минской архиепископии (1793–1832)*, 400.

15 Рункевич, *История Минской архиепископии (1793–1832)*, 447.

16 Оксана Карліна, „Парафії греко-католицької церкви у Волинській губернії наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.”, w: *Релігія і церква в історії Волині* (Кременець, 2007), 164.

17 *Полное собрание законов Российской империи*, t. XXVI: 1800–1801 гг., № 19 263; tytuł dekretu w oryginale: *О невозврате в унию людей, присоединенных к Православной Вере, и о препятствовании униатам приступать к ней*.

oficjała z Radomyśla P. Szatuńskiego, o przyjęcie ich z powrotem do unii¹⁸. Nadal uczestniczyli oni w nabożeństwach u bazylianów, choć od 1795 roku uważani byli za prawosławnych. Mieszkańcy wsi Ozero w powiecie łuckim również korzystali z nabożeństw w klasztorze bazylianów żydyńskich, a niektórzy z nich kontynuowali chrzest dzieci zgodnie z „obrzydkiem grecko-unickim”. Mieszkańcy wioski Ozdeniż w powiecie łuckim w roku 1799 wystroili miejscowy kościół według wzoru unickiego, a mieszkańcy wioski Białystok z tego samego powiatu nie tylko nie korzystali z posługi duszpasterskiej księdza prawosławnego, lecz zabrali mu klucze od miejscowego kościoła¹⁹.

Powyższe fakty były widocznym obrazem tych wydarzeń, za którymi kryły się nie mniej dramatyczne starcia między prawosławnymi kapłanami i parafianami, którzy nie rozumieli, dlaczego konieczne było przejście na prawosławie. W 1799 roku w miejscowości Rajmiasto w powiecie łuckim podczas nabożeństwa, w trakcie którego kościół został „rekonsekrowany na prawosławie”, miejscowi mieszkańcy nie chcieli pozwolić prawosławnemu kapłanowi odprawiać nabożeństwa, wyrwali z jego rąk krzyż, kielich, Biblię²⁰. W latach 1797–1798 wrócili do unii mieszkańcy wiosek Litowiz²¹, Zamłyczew, Bienieszow²², Chołodnoje, Goryczew²³, Nowosiółek²⁴ w powiecie włodzimiersko-wołyńskim, Baszkowiec, Kardyszew, Sadow w powiecie krzemienieckim²⁵. Mieszkańcy wsi Nowosiółki, którzy oficjalnie przeszli na prawosławie w 1797 roku, w sierpniu 1798 roku znów powrócili do unii²⁶. Mieszkańcy wsi Pelcze, Dublany w powiecie dubieńskim, Miszeń w powiecie owruckim, którzy zostali nawróceni na prawosławie pod koniec 1797 roku, już w 1799 roku zwracali się po opiekę duszpasterską do kapłanów unickich²⁷.

W powiecie dubnowskim unicy nie tylko wracali na łono Kościoła grecko-unickiego, ale także rozpoczęli budowę nowych kaplic we wsiach: Łysin, Dobratyn, Pereweredow, Ostriew, Wojnica, Bokojma, Rusinowo, Beresteczko, Piratyn i innych²⁸.

Stopniowo powrót wiernych do unii stał się powszechnym zjawiskiem. Władze guberni nakazały zebranie informacji o tym, którzy spośród parafian „rekonsekrowanych na prawosławie” kościołów powrócili do unii. Tylko w powiecie łuckim na 10 kwietnia 1798 roku do unii w Poddębicach wróciły 952 osoby, Zwieriewie – 242, Kotowie – 323,

18 Государственный архив Волинской области (далее – ГАВО), ф. 382, оп. 3, д. 3, л. 98.

19 *Законоположения и правительственные распоряжения до Римско-католической церкви в России относящиеся со времени царствования царей Петра и Иоанна Алексеевичей с 1669 по 1867 год включительно* (Вильно: Тип. А. Киркора, 1868), 174.

20 Государственный архив Житомирской области (далее – ГАЖО), ф. 16, оп. 4, д. 275, л. 1 об.

21 ГАЖО, ф. 16, оп. 4, д. 56, л. 1.

22 ГАЖО, ф. 16, оп. 4, д. 557, л. 2.

23 ГАЖО, ф. 16, оп. 4, д. 558, л. 5.

24 ГАЖО, ф. 16, оп. 4, д. 559, л. 2.

25 ГАЖО, ф. 16, оп. 4, д. 277, л. 8.

26 ГАЖО, ф. 16, оп. 4, д. 549, л. 7.

27 ГАВО, ф. 382, оп. 2, д. 59, л. 15–16 об.

28 ГАВО, ф. 382, оп. 3, д. 3, л. 17, 61, 118.

Oziero – 261, Boholubach – 261, Starym Gorochowie (Skobelka) – 440, Gorochowie – 726²⁹; łącznie – 3266 osób.

W niektórych miejscach sami parafianie postanowili powrócić do unii, ale przeważnie duży wpływ na ich decyzje wywierali kapłani unicy i bazylianie. Mieszkańcy wsi Puginy w powiecie kowelskim kontynuowali korzystanie z posługi duszpasterskiej bazylianów, którzy w 1799 roku podjęli próbę przywrócenia unii w kościele lokalnym³⁰. We wsiach Stare i Nowe Koszary w 1798 roku miejscowi księża unicy Szaszkiewicz i Gunczewski próbowali przekonać chłopów, że przechodząc na prawosławie grzeszą, zdradzając jedyny prawdziwy Kościół unicki³¹. Do powrotu do unii nawoływał ksiądz Czerwiński we wsi Wojnica w powiecie włodzimiersko-wołyńskim³². Kapłani we wsi Podhajczyki w powiecie krzemienieckim w lutym 1797 roku przekonywali parafian, by nie przyjmowali prawosławia. Konwersja na prawosławie miała miejsce w miejscowości Boremel w powiecie dubieńskim w połowie 1799 roku. Podczas tej akcji obecni byli grecko-unicki deputowany sądu rejonowego i ksiądz Mierżwiński, którym udało się odwieść chłopów od porzucenia wiary i zachować unię³³.

Lokalne władze nie pogodziły się z faktem, że parafie prawosławne tracą wiernych. Z tymi, którzy odważyli się wrócić do unii, policja brutalnie się rozprawiała. Na przykład parafianie ze wsi Rudki, powiat dubieński, którzy zabrali sprzęt kościelny prawosławnemu kapłanowi, uniemożliwiając mu w ten sposób przeprowadzenie nabożeństwa w miejscowym kościele zgodnie z obrządkiem prawosławnym, zostali z tego powodu publicznie poddani chłoscie w pobliżu kościoła. Podczas nawracania na prawosławie mieszkańców miasta Włodzimierz Wołyński część ludności postanowiła pozostać w unii. Kiedy namowy burmistrza nie pomogły, aktywni unicy zostali aresztowani, uwięzieni i zakuci w kajdany. Niektórzy z nich zostali brutalnie pobici przez żołnierzy, zmuszeni do spowiedzi u księdza prawosławnego i ostatecznie do przejścia na prawosławie³⁴. Mieszkańcy wsi Białystok, powiat łucki, nawróceni na prawosławie, po otwarciu przez miejscowych bazylianów w 1798 roku kaplicy i rozpoczęciu sprawowania w niej nabożeństw zamknęli „rekonsekrowany” kościół i zaczęli uczęszczać na nabożeństwa do bazylianów. W swojej decyzji chłopci byli nieugięci, pomimo tego, że podczas przesłuchań chłop Marchuk został zamęczony na śmierć³⁵. Ci, którzy odmawiali korzystania z posługi duszpasterskiej prawosławnych kapłanów, byli karani wysokimi grzywnami³⁶.

Surowa kara czekała również na tych, którzy zachęcali ludzi do powrotu do unii, nie przestrzegali obrzędów Kościoła prawosławnego i krytykowali wiarę prawosławną. Właśnie za takie czyny zostali pobici, ukarani grzywną i wydaleny z miejsca zamieszka-

29 ГАЗО, ф. 1, оп. 1, д. 185, л. 1, 2–3.

30 ГАЗО, ф. 16, оп. 4, д. 760, л. 12.

31 ГАЗО, ф. 16, оп. 4, д. 555, л. 1–3.

32 ГАЗО, ф. 16, оп. 4, д. 548, л. 3.

33 ГАЗО, ф. 16, оп. 4, д. 756, л. 1 об. – 8 об.

34 ГАЗО, ф. 16, оп. 4, д. 761, л. 3.

35 Сергій Жиллоқ, *Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.)* (Житомир: Журфонд, 1996), 87.

36 ГАВО, ф. 382, оп. 2, д. 13, л. 36.

nia unicy kapłani: ze wsi Brunowka, powiat płoskurowski, gubernia podolska, ksiądz Timofej Krasnostawski; ze wsi Czarne Wody, powiat kamieniecki, gubernia podolska, ksiądz Iwan Duszyński; ze wsi Pieczychwosty, powiat włodzimiersko-wołyński, gubernia wołyńska, protojerej Malewanski³⁷. Za wypowiedzi przeciwko Kościołowi prawosławnemu w 1797 roku niższy sąd w Łucku skazał księdza Grigorija Kuraszewicza na trzymiesięczny pobyt o chlebie i wodzie w łuckim klasztorze bazylianów³⁸. Za odprawienie liturgii w cerkwiach prawosławnych wyrokiem sądu wydano z cesarstwa księży unickich z miejscowości Kozyn i Wyszniwec, ze wsi Łopuszna, Baszuki, Radomil, Kardyszew, Kołodnoje³⁹.

Tak więc polityka Pawła I wobec Kościoła unickiego cechowała się pewną lojalnością, co wyrażało się w podejściu do Kościoła unickiego jako składowej katolicyzmu, wycofaniem z procesu nawracania unitów na prawosławie władz świeckich i policji, deklarowaniu wolności wyznania, ale przede wszystkim w otwarciu diecezji unickich, co doprowadziło do stopniowego zaprzestania procesu nawracania unitów na prawosławie, przywróciło nadzieję duchowieństwa i wiernych unickich na odrodzenie się ich Kościoła. Z drugiej strony Kościół grecko-unicki podlegał nadal Departamentowi Katolickich Spraw Duchowych Ministerstwa Sprawiedliwości, kierowanemu przez metropolitę rzymskokatolickiego Stanisława Bohusza-Siestrzeńcewicza. Wszystkie te okoliczności determinowały zachowanie duchowieństwa i wiernych unickich za panowania Pawła I: próby „rekonsekracji” kościołów z powrotem do unii, przyjęcie przez unitów obrządku łacińskiego lub powrót do unii, apelowanie do władz państwowych z prośbą o pozwole nie na budowę nowych kaplic unickich. Należy jednak zauważyć, że władze lokalne podejmowały działania, aby zapobiec powrotowi wiernych do unii.

2. Polityka kościelna cesarza Aleksandra I

12 marca 1801 roku w wyniku zamachu stanu Paweł I został usunięty z tronu, a cesarzem został jego syn Aleksander I. W latach jego panowania pozycja Kościoła grecko-unickiego w Imperium Rosyjskim znacząco się nie zmieniła, chociaż pojawiło się wiele dekretów, które określały pole prawne Kościoła unickiego.

13 grudnia 1801 roku Departament Katolickich Spraw Duchowych został zreorganizowany w Rzymskokatolickie Kolegium Duchowne, kierowane przez abp. Stanisława Bohusza-Siestrzeńcewicza, w skład którego wchodził również unicy, ale nie mieli oni tam własnej reprezentacji.

18 maja 1803 roku cesarz wydał dekret *O ścisłym nadzorze osób wyznania rzymskokatolickiego*⁴⁰. Jego pojawienie się wynikało z faktu, że w guberniach wołyńskiej, podol-

37 ГАРБ, ф. 382, оп. 2, д. 27, л. 1–5.

38 ГАРБ, ф. 16, оп. 4, д. 273, л. 4.

39 ГАРБ, ф. 16, оп. 4, д. 275, л. 1–9, 27.

40 ГАРБ, ф. 382, оп. 1, д. 13, л. 45–51; tytuł dekretu w oryginale: *О строгом надзоре за лицами римско-католического вероисповедания.*

skiej i kijowskiej działali misjonarze z klasztoru jezuitów w Oswejsku, który znajdował się w powiecie driseńskim guberni mohylewskiej. Zachęcali oni unitów do przechodzenia na obrządek łaciński, przekonując, że rząd ponownie zacznie prześladować unitów i zmuszać ich do przejścia na prawosławie⁴¹.

4 lipca 1803 roku cesarz wydał kolejny dekret *W sprawie ochrony unitów przed prześladowaniem lokalnych katolickich konsystorz*⁴². Zauważył, że duchowieństwo rzymskokatolickie nie ma prawa nawracać unitów na swoją wiarę i ograniczać ich w sprawowaniu własnych obrzędów. Biskupi unicy musieli podjąć wszelkie środki, aby wierzący i kapłani, którzy przeszli na wyznanie katolickie, powrócili na łono Kościoła grecko-unickiego⁴³. Władze lokalne powinny były kontrolować, aby katolicy nie ograniczali praw unitów⁴⁴.

Znaczący wpływ Kościoła Rzymskokatolickiego na unitów martwił nie tylko władze świeckie, ale także najwyższe duchowieństwo unickie. Arcybiskup grecko-unicki w Połocku, Herakliusz Lissowski, prowadził długą korespondencję z Petersburgiem w sprawie wprowadzenia przedstawicieli duchowieństwa grecko-unickiego do Kolegium Rzymskokatolickiego⁴⁵. Udało mu się wpłynąć na wydanie 12 lipca 1804 roku dekretu *W sprawie mianowania członków duchowieństwa unickiego do Rzymskokatolickiego kolegium duchownego*⁴⁶. Do członków Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego zostali włączeni jeden biskup i trzech przysięgłych z duchowieństwa unickiego, z których każdy miał po dwa głosy, aby zachować równowagę pomiędzy grecko-unickim i rzymskokatolickim duchowieństwem podczas głosowań⁴⁷. W celu osłabienia wpływu katolików na unitów trzy dni później, 15 lipca 1804 roku, wydano kolejny dekret cesarski *W sprawie zapobiegania wszelkim działaniom, które mogłyby zaszkodzić godności panującej wiary i przekazania sądowni winnych, przy jednoczesnym wyeliminowaniu wszelkich roszczeń duchowieństwa katolickiego do unickiego*⁴⁸.

Decydujący wpływ na rozdział w zarządzaniu i prowadzeniu spraw Kościoła Rzymskokatolickiego i grecko-unickiego był dekret cesarski z 16 lipca 1805 roku *W sprawie podziału Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego na dwa wydziały i przekazania*

41 ГАВО, ф. 382, оп. 2, д. 49, л. 13.

42 *Полное собрание законов Российской империи*, т. XXVII: 1802–1803 гг., № 20 837; tytuł dekretu w oryginale: *О защите униатов от притеснений, которые им оказывают местные католические консистории*.

43 ГАВО, ф. 382, оп. 2, д. 49, л. 15 об.–17.

44 *Законоположения и правительственные распоряжения до Римско-католической церкви в России относящиеся*, 213.

45 Елена Филатова. *Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси. 1772–1860 гг.* (Минск: Белорусская наука, 2006), 31.

46 *Полное собрание законов Российской империи*, т. XXVIII: 1804–1805 гг., № 21 393; tytuł dekretu w oryginale: *О назначении в Римско-католическую духовную коллегию членов униатского духовенства*.

47 *Законоположения и правительственные распоряжения до Римско-католической церкви в России относящиеся*, 311.

48 *Полное собрание законов Российской империи*, т. XXVIII: 1804–1805 гг., № 21 400; tytuł dekretu w oryginale: *О недопущении никаких действий, которые бы вредили достоинству господствующей веры и передаче суду виновных при устранении каких-либо претензий католического духовенства к униатскому*.

*niektórych spraw do każdego z nich*⁴⁹. Stwierdzono: „Zwracając uwagę na dużą liczbę spraw zgromadzonych w Rzymskokatolickim Kolegium Duchownym, uznajemy, że najlepszym i najwygodniejszym sposobem dla ich jak najszybszego rozwiązania jest podział kolegium na dwa wydziały: pierwszy dotyczący duchowieństwa rzymskokatolickiego, drugi dotyczący duchowieństwa unickiego. Podejmując decyzje w sprawach wspólnych dla katolików i unitów, należy zwoływać wspólne posiedzenia”⁵⁰.

Wydział grecko-unicki został utworzony na prawach Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego pod przewodnictwem arcybiskupa połockiego H. Lissowskiego, którego rezydencja miała się znajdować w Petersburgu. W sierpniu 1806 roku arcybiskup Połocka został „metropolitą kościołów unickich w Imperium Rosyjskim”, ale bez użycia tytułu „metropolita kijowski i galicyjski”⁵¹.

Aby uniemożliwić wiernym wyznania grecko-unickiego przejście do wyznania rzymskokatolickiego, 20 listopada 1805 roku ogłoszono dekret, zgodnie z którym nikt z duchowieństwa rzymskokatolickiego lub unickiego nie miał prawa przekonywać, przyjmować i chrzczyć w obrządku łacińskim, nie tylko prawosławnych i unitów, ale także ludzi innych wyznań. Zgodnie z tym dekretem małżeństwa między osobami różnych wyznań mogły być zawierane wyłącznie za zgodą hierarchów. Konieczne było zapoznanie się z dekretem zarówno przez mnichów, jak i białe duchowieństwo, którzy musieli pisemnie to poświadczyć⁵².

Od 1806 roku całe duchowieństwo unickie podczas liturgii we wszystkich kościołach musiało wymieniać najpierw imię cesarza i całej jego rodziny, a dopiero potem papieża⁵³. To zobowiązanie miało na celu dalsze oddzielenie unitów od Kościoła Rzymskokatolickiego.

Pomimo wszystkich starań władz za panowania Aleksandra I i późniejszych unicy przyjęli obrządek łaciński. Z jednej strony spowodowało to, że lokalne władze zaprzestały stosowania karnych oddziałów w celu nawracania unitów na prawosławie, z drugiej strony rozpowszechniana była wśród wierzących idea, że prawo do istnienia posiadają tylko Kościół Rzymskokatolicki albo prawosławny.

Jeśli nawet unicy oficjalnie nie przechodzili na katolicyzm, to coraz częściej zwracali się do księży katolickich, prosząc o opiekę duszpasterską. Na początku 1805 roku w miejscowości Kaszowka ksiądz Stiepan Janiewicz ochrzcił „według obrządku unickiego” córkę prawosławnego szlachcica Koczurowskiego, po czym miejscowy ksiądz pobło-

49 *Полное собрание законов Российской империи*, т. XXVIII: 1804–1805 гг., № 21 836; tytuł dekretu w oryginale: *О разделении Римско-католической духовной коллегии на два департамента и передаче каждому из них определенных дел.*

50 ГАРС, ф. 382 оп. 2, д. 86, л. 2–2 об; „Обращая внимание на большое количество дел, собравшихся в Римско-католической духовной коллегии, мы признаем за лучший и удобный способ их скорейшего решения разделить коллегию на два департамента: первый – по делам духовенства римско-католического, второй – по делам духовенства униатского. При решении общих для католиков и униатов дел созывать совместные заседания”.

51 ГАРС, ф. 382, оп. 2, д. 86, л. 22 об.

52 ГАРС, ф. 382, оп. 2, д. 86, л. 17 об.

53 ГАРС, ф. 1, оп. 1, д. 306, 1.

gosławił jej małżeństwo z katolickim szlachcicem Lublińskim. We wsi Mytny chłop wyznania prawosławnego ochrzcił swojego nowo narodzonego syna „według obrządku rzymskokatolickiego”⁵⁴.

Sam arcybiskup Połocka H. Lissowski dbał o wyzwolenie Kościoła grecko-unickiego spod władzy Kościoła rzymskokatolickiego. Chciał, aby bazylianie byli podporządkowani biskupom diecezjalnym i marzył o zwróceniu białemu duchowieństwu kościołów zabranych przez bazylianów. W 1807 roku przewodniczący Kolegium Rzymskokatolickiego, metropolita Stanisław Bohusz-Siestrzeńcewicz, podpisał umowę z arcybiskupem H. Lissowskim, zgodnie z którą wszyscy unicy, którzy przyjęli obrządek łaciński w ciągu ostatnich 10 lat, wracali do Kościoła unickiego⁵⁵.

25 października 1807 roku cesarz potwierdził wszystkie poprzednie dekry, które zachowywały integralność Kościoła grecko-unickiego⁵⁶. 8 sierpnia 1810 roku wydano dekret senacki w sprawie przedawnienia dla tych, którzy opuścili unię. Senat omawiał go od 1798 roku⁵⁷. Dekret zobowiązał metropolitę rzymskokatolickiego do ułatwienia powrotu do unii byłych kapłanów unickich razem z parafianami, z wyjątkiem tych, których rodzice nawrócili się na katolicyzm. W 1815 roku synod przyjął decyzję, zgodnie z którą zakazywano bez jego specjalnego zezwolenia zabierać ziemię kościelną w przypadkach, gdy tylko kościół został „rekonsekrowany na prawosławie”, a parafianie i kapłan pozostali w unii⁵⁸.

Wraz z osłabieniem presji państwa parafie Kościoła unickiego zaczęły coraz częściej ożywać. W 1801 roku mieszczanie z Dubna zaczęli wracać do unii, odmawiając ubiegania się o opiekę duszpasterską u prawosławnych księży⁵⁹. W 1806 roku pod wpływem kazań księży grecko-unickich Andrieja i Wasilija Kulczyckich oraz Aleksandra Poturlińskiego, prawie wszyscy mieszkańcy Nowego i Starego Wiśniowca w powiecie krzemienieckim wrócili do unii, a we wsi Żołobki tego samego powiatu chłopów do powrotu do unii namawiał unicki kapłan ksiądz Terlecki. Z tego powodu wyrzucono go ze wsi, a ziemię i dom sprzedano prawosławnemu księdzu Bartonawskiemu⁶⁰. Podobna sytuacja miała miejsce w 1811 roku we wsi Malejowce w powiecie uszyckim w gubernii podolskiej⁶¹.

W 1815 roku mnisi z klasztoru bazylianów żydyńskich, posługując prawosławnym mieszkańcom wsi Lipa, Jarowica (powiat łucki), na wszelkie możliwe sposoby namawiali ich do powrotu do wiary unickiej⁶². Pod koniec tego samego roku wszyscy mieszkańcy tych wsi porzucili prawosławie i wrócili do unii⁶³.

54 ГАРВ, ф. 382, оп. 2, д. 90, л. 6.

55 Дмитрий Толстой, *Римский католицизм в России* (Санкт-Петербург: Тип. Демакова, 1876), 365.

56 ГАРВ, ф. 382, оп. 2, д. 59, л. 23.

57 Филатова, *Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси*, 103.

58 Российский государственный исторический архив (далее – РГИА), ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 383, л. 1–11.

59 ГАРВ, ф. 382, оп. 2, д. 144, л. 32.

60 ГАРВ, ф. 382, оп. 2, д. 146. л. 14, 110–110 об.

61 РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 328, л. 1–3.

62 ГАРВ, ф. 1, оп. 5, д. 147, л. 28.

63 ГАРВ, ф. 382, оп. 1, д. 51, л. 1.

Aktywnie następował powrót duchowieństwa i wiernych do unii w powiecie włodzimiersko-wołyńskim. W 1818 roku miejscowy sąd rozpatrywał sprawę księdza Mikołaja Wołoszyńskiego, który nadal sprawował nabożeństwa w kościele „rekonsekrowanym na prawosławie” według „obrzędki grecko-unickiego”, w ten sposób przekonując miejscowych chłopów do unii. Z dokumentów rozprawy wynika, że we wsi Wysock w powiecie włodzimiersko-wołyńskim 82 chłopów wróciło do unii, a we wsi Bindiuga w tym samym powiecie 20 chłopów⁶⁴. Zostali oni jednak zmuszeni do powrotu do wiary prawosławnej. 28 kwietnia 1819 roku sporządzono odpowiednie oświadczenie w imieniu mieszkańców wsi Bindiuga. W obecności reprezentanta duchowieństwa prawosławnego Kosteckiego i przedstawiciela sądu rejonowego Rudnickiego jego treść została uroczyście odczytana, a chłopci przysięgli, że będą wyznawcami prawosławia⁶⁵. Natomiast parafianie z miasteczka Targowica wszyscy pozostawali w unii⁶⁶. W raporcie dziekana adresowanego do II Wydziału Kolegium Rzymskokatolickiego w 1819 roku można przeczytać: „w miasteczku Targowica i wsiach należących do tej parafii wszyscy mieszkańcy jak jeden trwają mocno w Unii i żaden z nich nie przystąpił do wyznania grecko-rosyjskiego, jedynie dwa lokalne kościoły unickie w 1796 roku zostały przymusowo rekonsekrowane na prawosławne”⁶⁷.

Z tych wsi, w których kościoły były „konsekrowane na prawosławie”, a parafianie pozostawali w unii, do władz lokalnych zaczęły przychodzić wnioski o pozwolenie na otwieranie kościołów lub kaplic unickich. Łucki biskup grecko-unicki Stefan Lewiński w 1804 roku wysłał do synodu list, w którym prosił o zwrócenie parafianom pozostającym w unii kościołów, wbrew ich woli „rekonsekrowanych” na prawosławne, które były wówczas zamknięte, lub o pozwolenie na budowę kaplic. Ponadto w liście wspomniano również o zwrocie kościołom ziem, które tworzyły ustanowiony przez nie fundusz, a także kościołów w Łucku, Lubarze, Dubieńsku i kaplicy klasztorów bazylianów w Krzemieńcu. Do listu dołączona była lista wsi, w których kościoły zostały przymusowo „rekonsekrowane na prawosławie”, i które biskup prosił zwrócić unitom. W powiecie dubieńskim było ich 17, w łuckim – 6, włodzimiersko-wołyńskim – 3, krzemieńskim – 14; łącznie 35 kościołów. Pod koniec 1804 roku biskup Stefan Lewiński nie otrzymał odpowiedzi na swój list i zgody na zwrócenie tych kościołów unitom lub otwarcia nowych. Synod uważał, że ta prośba nie może zostać spełniona, ponieważ jej wdrożenie przyniosłoby wielką szkodę w ustanowieniu prawosławia w regionie⁶⁸. Jednak już na początku 1805 roku w powiecie dubieńskim otwarto kaplice grecko-unickie: w Dubnie, w miejscowości Targowica, we wsiach Pelcze, Dublany, Kaczyn; w powiecie krzemienieckim: w Krzemieńcu, we wsi Podlesy, Potiw, Zagórze; w powiecie włodzimiersko-wołyńskim: w Gorochowie i Starym Gorochowie (Skobełka); w powiecie owruckim: we wsi Czerepki⁶⁹.

64 РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, л. 22411, л. 1–13; ГАЖО, ф. 1, оп. 4, л. 212, л. 54.

65 ГАВО, ф. 359, оп. 1, с. 29, л. 2–2 об.

66 ГАВО, ф. 382, оп. 2, л. 225, л. 37–37 об.

67 ГАВО, ф. 382, оп. 2, л. 225, л. 37–37 об.

68 ГАВО, ф. 382, оп. 2, л. 59, л. 61–62.

69 ГАВО, ф. 382, оп. 2, л. 59, л. 1 об.

W kolejnych latach kontynuowano budowę kościołów i kaplic grecko-unickich. W 1806 roku rozpoczęli budowę cerkwi unickiej parafianie z Ratna, ze wsi Tur (Turij) w powiecie krzemienieckim⁷⁰, w 1808 roku – Wielimcza z powiatu kowelskiego⁷¹, w 1810 roku – Wojnica z powiatu dubieńskiego⁷². Kaplice budowano znacznie aktywniej. W 1819 roku w obrębie prawosławnej diecezji wołyńskiej istniało 107 kaplic grecko-unickich⁷³.

Wszystkie powyższe działania rządu i synodu miały na celu zminimalizowanie przejścia parafian z prawosławia z powrotem do unii lub na katolicyzm, a także ograniczenie wpływu Kościoła Rzymskokatolickiego na unitów. Raporty dla synodu biskupa prawosławnego wołyńskiego Stefana z 1819 roku świadczą o skuteczności tych działań. Według danych konsystorza w tym roku w diecezji prawosławnej wołyńskiej było 1567 parafii i trzy klasztory; na terenie diecezji działało 156 parafii grecko-unickich (przeważnie w powiatach z centrum w Kowlu, Łucku, Włodzimierzu Wołyńskim, Owruczu, Żytomierzu i Dubieńsku) oraz 25 klasztorów bazylianów. Ponadto unicy wybudowali 107 kaplic, a dzięki agitacji bazylianów i duchowieństwa rzymskokatolickiego z prawosławia powróciło do unii 9321 osób, natomiast obrządek łaciński przyjęło 1258 osób. Biskup zwrócił się do synodu o podjęcie decyzji o zamknięciu kilku klasztorów bazylianów i kaplic unickich⁷⁴.

Następnie II Wydział Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego otrzymał polecenie zebrania informacji o stanie Kościoła grecko-unickiego⁷⁵, które były gotowe pod koniec 1826 roku. Według nich w diecezji grecko-unickiej w Łucku było 160 kościołów parafialnych i 460 proboszczów, poza tym było ponad 200 księży unickich „bez stałego miejsca”. Część z nich pełniła funkcję kapelanów w dworach, bez obowiązków duszpasterskich.

Zakończenie

Za panowania Pawła I i Aleksandra I nacisk rządu na Kościół grecko-unicki osłabł. Na przełomie XVIII i XIX wieku spowolnił się proces nawracania unitów na prawosławie. Odsunięto od niego lokalne władze, a duchowieństwu prawosławnemu nie wolno było zmuszać ludność do opuszczenia unii. Sytuacja nie zmieniła się za panowania cesarza Aleksandra I. Na początku XIX wieku zaobserwowano powrót wiernych z prawosławia do unii lub ich przejście do wyznania rzymskokatolickiego. Kościołowi unickiemu udało się poprawić swoją sytuację finansową i umocnić się w życiu publicznym, o czym

70 ДАВО, ф. 382, оп. 1, д. 3, л. 54–55.

71 РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 383, л. 40 об.

72 ГАВО, ф. 382, оп. 2, д. 145, л. 6.

73 ГАЖО, ф. 1, оп. 4, д. 349, л. 1–30.

74 РГИА, ф. 796, оп. 100, д. 678, л. 6–32.

75 *Законоположения и правительственные распоряжения до Римско-католической церкви в России относящиеся*, 424.

świadczy wzrost liczby wiernych i duchownych, budowa nowych i odzyskanie niegdyś odebranych kościołów.

W połowie lat 20. XIX wieku stają się widoczne wysiłki władz carskich zmierzające do stworzenia przesłanek ku przyszłemu przyłączeniu Kościoła grecko-unickiego do prawosławia. Ograniczenia dotyczyły przede wszystkim powrotu nawróconych unitów do unii lub do wyznania rzymskokatolickiego. Choć polityka rządu nie była tak ostra jak pod koniec XVIII wieku, jednak działania rządu wobec unitów były znacznie bardziej radykalne niż na początku XIX wieku. Wydaniem szeregu dekretów i zarządzeń osiągnięto organizacyjne oddzielenie Kościoła unickiego od Kościoła rzymskokatolickiego.

Na początku panowania Mikołaja I Kościół unicki był nadal dość wpływową siłą, przede wszystkim na Wołyniu. W pierwszej ćwierci XIX wieku główne wysiłki władz centralnych zmierzały do pozbawienia wpływów Kościoła Rzymskokatolickiego nad Kościołem unickim, chociaż synod dążył do podjęcia zdecydowanych działań w sprawie „przyłączania” unitów do prawosławia. Takie kroki zaczęto podejmować już na początku panowania cesarza Mikołaja I.

Bibliografia

- Likowski, Edward. *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku ze względu na przyczyny jego upadku*. Cz. 1. Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa Druk. Piotra Laskawera, 1906.
- Likowski, Edward. *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku ze względu na przyczyny jego upadku*. Cz. 2. Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa Druk. Piotra Laskawera, 1906.
- Билык, Виктория. „Царские репрессии относительно грекокатолической Церкви на юго-восточной Речи Посполитой в конце XVIII века (Carskie represje wobec Cerkwі grekokatolickiej na południowo-wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej w końcu XVIII wieku)”. *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie* 26 (2019): 233–248. DOI: 10.18276/skk.2019.26-12.
- Государственный архив Волинской области (далее – ГАВО), ф. 359, оп. 1, д. 13, 29, 51. ГАВО, ф. 382, оп. 2, д. 13, 27, 49, 59, 86, 90, 144–146, 225. ГАВО, ф. 382, оп. 3, д. 3.
- Государственный архив Житомирской области (далее – ГАЖО), ф. 1, оп. 1, д. 185, 306. ГАЖО, ф. 1, оп. 4, д. 212, 349. ГАЖО, ф. 1, оп. 5, д. 147. ГАЖО, ф. 16, оп. 4, д. 56, 273, 275, 277, 548–549, 555, 557–559, 756, 760–761. ДАВО, ф. 382, оп. 1, д. 3.
- Жилюк, Сергій. *Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр)*. Житомир: Журфонд, 1996.

- Законоположения и правительственные распоряжения до Римско-католической церкви в России относящиеся со времени царствования царей Петра и Иоанна Алексеевичей с 1669 по 1867 год включительно.* Вильно: Тип. А. Киркора, 1868.
- Карліна, Оксана. „Парафії греко-католицької церкви у Волинській губернії наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.”. W: *Релігія і церква в історії Волині*, 161–172. Луцьк, 2007.
- Мудрий, Софрон. *Нарис історії Церкви в Україні*. Рим, Львів: Вид-во оо. Василіян, 1995.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.).* Т. XXIV. 6 ноября 1796–1798 г. СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.).* Т. XXV. 1798–1799 гг. СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.).* Т. XXVI. 1800–1801 гг. СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.).* Т. XXVII. 1802–1803 гг. СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.).* Т. XXVIII. 1804–1805 гг. СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.
- Российский государственный исторический архив (г. Санкт-Петербург) (далее – РГИА), ф. 796, оп. 100, д. 678.
- РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 328, 22 383, 22 411.
- Рункевич, Степан. *История Минской архиепископии (1793–1832)*. Санкт-Петербург, 1893.
- Ткачук, Анатолій. „Особливості регіональної політики російського уряду щодо земель українського Правобережжя наприкінці XVIII – на початку XIX ст.”. W: *В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення. Матеріали міжнар. конф., 26–27 квітня 2007 р.*, 39–405. Луцьк: Уклад. А. Г. Шваб, 2007.
- Толстой, Дмитрий. *Римский католицизм в России*. Санкт-Петербург: Тип. Демакова, 1876.
- Филатова, Елена. *Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси. 1772–1860 гг.* Минск: Белорусская наука, 2006.
- Шандра, Валентина. *Генерал-губернаторства в Україні*. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2005.